

परिभाषाप्रकरणम्

प्रस्तावना

पूर्वास्मिन् पाठे काश्चन मुख्याः संज्ञाः याः व्याकरणे यत्र तत्र प्रयुक्ताः ताः आलोचिताः। तस्मिन् पाठे संज्ञासूत्राणि सन्ति। अस्मिन् पाठे परिभाषासूत्राणि आलोच्यन्ते। सूत्रस्य प्रकाराः यत्र आलोचिताः तत्र परिभाषाविषये किञ्चित् परिचयः जातः। अनियमे नियमकारिणी परिभाषा इति तत्र पठितम्। अनियमः कथं भवति। अनियमः उत्पन्नः चेत् तद्वृत्तकरणाय का परिभाषा प्रयोक्तव्या इति एतेषां विषयाणां स्पष्टं ज्ञानम् आवश्यकम्। परिभाषायाः च चिह्नम् लिङ्गम् वा भवति। यत्र यत्परिभाषायाः लिङ्गम् उपलभ्यते तत्र सा परिभाषा संचार्यते। अतः परिभाषालिङ्गज्ञानम् आवश्यकम्।

पाणिनिव्याकरणे पञ्चमी षष्ठी सप्तमी एतासां विभक्तीनाम् अर्थाः लौकिकव्याकरणतः भिन्नाः सन्ति। तासाम् अर्थनिर्णयाय काश्चन परिभाषाः अस्मिन् पाठे सन्ति।

यदा एकस्य स्थानिनः एकाधिकाः सम्बन्धिनः आदेशाः वा भवन्ति तदा कस्य केन सम्बन्धः, कस्य कः आदेशः इति निर्णयाय काश्चन परिभाषाः सन्ति।

कदाचित् एकं कार्यं कर्तुम् एकाधिकानि सूत्राणि आयान्ति। तदा तेषां बलाबलविचारः आवश्यकः भवति। परिभाषा एव विरोधे सति व्यवस्थां करोति। एवं विरोधपरिहाराय काश्चन परिभाषाः सन्ति।

यथा पारिभाषिकशब्दानां ज्ञानं विना न किमपि शास्त्रं बोद्धुं शक्यते तथैव परिभाषाणां ज्ञानं विना व्याकरणशास्त्रे अनियमपरिहारः नैव कर्तुं शक्यते। अतः परिभाषाध्ययनम् अत्यन्तं महत्त्वपूर्णविषयः अस्ति। तस्मात् परिभाषाणाम् सम्यक् अध्ययनं कृत्वा अग्रिमप्रकरणानि पठनीयानि इति किञ्च वक्तव्यम्।

सूत्रे यानि पदानि सन्ति, किञ्च यानि पदानि अनुवृत्त्यादिभिः लभ्यन्ते, तेषां समेषामपि विभक्तिवचनादिकम् सूत्रव्याख्यायाम् उच्यते। यथा - इको यणचि इति सूत्रे इकः इति षष्ठ्येकवचनान्तम् पदम्। यण् इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। अचि इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। अस्य प्रकटनस्य लाघवाय इकः (६/१), यण् (१/१), अचि (७/१) इत्यपि उपायावलम्बः क्रियते। तत्र इकः (षष्ठी/एकवचनम्) इत्येव इकः (६/१) इति रूपेण प्रकट्यते। अचि (सप्तमी/एकवचनम्) इत्येव अचि (७/१) इति रूपेण प्रकट्यते। अयमुपायः तत्र तत्र अवगन्तव्यः।

उद्देश्यानि

अमुम् पाठम् पठित्वा भवान् -

- परिभाषा का भवति इति जानीयात्।
- परिभाषाणां लिङ्गानि जानीयात्

- सूत्रे प्रक्रियायाम् अनियमे सति अनियमं परिहर्तुं प्रभवेत्।
- एकत्र उपस्थितानां विधीनां विरोधे सति विरोधं परिहर्तुं समर्थो भविष्यति।
- परिभाषासूत्राणि व्याख्यातुं प्रभवेत्।
- व्याकरणसम्बद्धानां बहून् नूतनविषयान् ज्ञास्यति।

प्रस्तुतिः

व्याकरणस्य सरणी

शिष्टजनैः व्यवहृताः शब्दाः एव साधुशब्दाः कथ्यन्ते। साधुशब्दाः के इति ज्ञानं व्याकरणशास्त्रं कारयति। शब्दाः तु शिष्टानां व्यवहारे सिद्धाः एव सन्ति। बहवः शब्दाः सन्ति। परन्तु तेषां समेषां ज्ञानं लघुना उपायेन भवतु इति उद्देश्येन एकैकस्य शब्दस्य विभागं परिकल्प्य इयं प्रकृतिः अयं प्रत्ययः इति व्यवस्था कृता। एतयोः प्रकृतिप्रत्यययोः मेलनेन यद् शब्दस्वरूपं निष्पद्यते तद् रूपं साधु इति व्याकरणप्रक्रियायाः सारः। प्रकृतिप्रत्ययानां मेलनाय सूत्राणि लिखितानि। तेषां मेलनाय तानि सूत्राणि कार्याणि कुर्वन्ति।

शब्दस्वरूपम्

शब्दे क्रमशः विद्यमानाः वर्णाः शब्दस्य स्वरूपम् भवति। यथा 'रामाद्' इति पदस्य स्वरूपम् भवति 'र् आ म् आ द्' इति क्रमशः विद्यमानाः वर्णाः। एवं रामाद् इति शब्दस्य स्वरूपं भवति - पञ्चानां वर्णानाम् समुदायः। सदा समुदायः एव स्वरूपं भवतीति न। एकः वर्णः अपि शब्दस्वरूपं भवितुम् अर्हति। वर्णसमुदायः वा शब्दस्वरूपं भवितुमर्हति। यथा 'राम' इति वर्णसमुदायात्मकं शब्दस्वरूपम्। तस्मात् परं 'भ्याम्' इति प्रत्ययः भवति। 'भ्याम्' इति प्रत्ययः अपि वर्णसमुदायः एव। 'भ्याम्' इति एकं शब्दस्वरूपम्। रामशब्दात् परम् 'औ' इति प्रत्ययः भवति। अत्र 'औ' इति एकः वर्णः, न तु वर्णसमुदायः। अतः 'औ' इति एकं शब्दस्वरूपम्।

आगमादिकम्

कस्माच्चित् शब्दस्वरूपात् परम् किमपि शब्दस्वरूपं योज्यते। यद् योज्यते तत् शब्दस्वरूपमेव प्रत्ययः इति कथ्यते। क्वचित् एकं शब्दस्वरूपम् अपरस्य अवयवरूपेण योज्यते। अयमवयवः एव आगमः इति कथ्यते। क्वचित् एकं शब्दस्वरूपम् अपसार्य तस्य स्थाने अपरं शब्दस्वरूपं विधीयते। यस्य अपसारणं क्रियते, यः निवर्तते, स स्थानी इति कथ्यते। यत् शब्दस्वरूपम् विधीयते, स्थानिनं निवर्तयति, स आदेशः इति कथ्यते। क्वचित् किमपि शब्दस्वरूपं केवलं लुप्यते। इदं शब्दस्य अभावसाधनम् प्रायः लोपः इति कथ्यते।

इत्थम् किमपि शब्दस्वरूपं केवलम् आनीयते, किमपि केवलम् अपसार्यते, किमपि अपसार्य तस्य स्थाने अपरं शब्दस्वरूपम् आनीयते, किमपि शब्दस्वरूपम् अवयवरूपेण योज्यते इति एवंविधानि वस्तुतः कार्याणि सूत्रद्वारा भवन्ति।

टित् कित् मित् डित् शित्

इत् इति काचित् संज्ञा अस्ति इति संज्ञाप्रकरणे भूयः आलोचितम्। यस्य शब्दस्वरूपस्य टकारः इत्-संज्ञकः भवति तत् शब्दस्वरूपम् टित् इति कथ्यते। टकारः इत् यस्य स टित् इति समासः प्रदर्श्यते। यथा अट् इति, अत्र हलन्त्यम् इति सूत्रेण टकारः इत्-संज्ञकः। अतः अट् टित् इति कथ्यते। ककारः इत् यस्य स कित्। यथा वुक् इति। मकारः इत् यस्य स मित्। यथा नुम् इति। शकारः इत् यस्य स शित्। यथा शप् इति। डकारः इत् यस्य स डित्। यथा अवङ् इति।

अल्-बोधकम् पदम् , अल्-समुदायबोधकम् पदम्

शब्दस्वरूपबोधनाय किमपि पदं प्रयुज्यते। तत् पदं बोधकं भवति। शब्दस्वरूपं च तस्य बोध्यः अर्थः भवति। यथा कमेर्णिङ् इति एकं सूत्रम्। अत्र कमेः इति 'कमि'शब्दस्य पञ्चम्यन्तम् रूपम्। अत्र कमिशब्दस्य अर्थः अस्ति कम् इति धातुः। अतः एव कमि इति शब्दः बोधकः वाचकः अस्ति। कम् इति धातुः तस्य बोध्यः वाच्यः अर्थः अस्ति। कमि इति शब्दः कम् इति धातुसमर्पकः इत्यपि कथ्यते। संज्ञा संज्ञिनं समर्पयति। कमि इति संज्ञा कम् इति शब्दस्वरूपं समर्पयति। कम् इति शब्दस्वरूपम् अल्-समुदायः अस्ति अर्थात् वर्ण-समुदायः अस्ति। अत एव कमि इति पदम् अल्-समुदायसमर्पकम् अथवा अल्-समुदायबोधकम् इति कथ्यते। णिङ् इत्यस्य डकारः इत्-संज्ञकः, णकारः इत्-संज्ञकः। डकारणकारयोः लोपः भवति। अतः केवलम् इकारः अवशिष्यते। अत्र णिङ् संज्ञा, इ संज्ञी। णिङ् इति पदम् इकारम् समर्पयति। इ इति शब्दस्वरूपम् केवलम् एकः अल् अस्ति, न तु अल्-समुदायः। अतः णिङ् इति पदम् अल्-बोधकम् अस्ति।

विधीयमानस्य स्वरूपम्

यः विधीयते तस्य परिभाषाप्रकरणोपयोगि स्वरूपमत्र उच्यते। यत् कार्यं विधीयते तस्य एवं स्वरूपं भवति - १) एकाल् (एकः वर्णः), २) अनेकाल् (वर्णसमुदायः), ३) डित् , ४) शित् , ५) टित् , ६) कित् , ७) मित् , ८) लोपः। तत्रापि - प्रत्ययः आदेशः आगमः लोपः इति चातुर्विध्यम् विधीयमानस्य।

अविधीयमानस्य स्वरूपम्

यः अविधीयमानः तस्य परिभाषाप्रकरणोपयोगि स्वरूपमत्र उच्यते। १) स्थानी - अर्थात् यस्य अपसारणं भवति सः।, २) आगमी - यत् शब्दस्वरूपम् उद्दिश्य आगमः विधीयते तत् शब्दस्वरूपम्।

प्रकारान्तरेण - १) एकः वर्णः - एकाल् , २) एकाधिकः वर्णः - अल्समुदायः।

अल्-बोधकम् अल्-समुदायबोधकम् च

यत् पदम् एकम् अलम् समर्पयति, बोधयति, तत् पदम् अल्-समर्पकम् अथवा अल्-बोधकम्। यथा त्यदादीनामः इत्यत्र। त्यदादीनाम् अः इति पदच्छेदः। त्यद् तद् इत्यादिशब्दानाम् अन्त्यस्य वर्णस्य

स्थाने अ इति एकः अल् आयाति। अतः अः इति पदम् अल्-बोधकम्। इको यणचि इति सूत्रे इक् इति प्रत्याहारः। तस्य अर्थस्तु इ उ ऋ लृ इति चत्वारः वर्णाः। परन्तु लक्ष्ये एककालं सर्वे चत्वारः वर्णाः एकत्र नोपलभ्यन्ते। अतः कोऽपि एकः वर्णः अस्ति चेत् पर्याप्तम्। अतः एव इक् इति शब्दः लक्ष्ये एकवारम् एकम् एव वर्णम् समर्पयति। अतः एतादृशाः प्रत्याहाराः सर्वेऽपि अल्-बोधकाः। मिदेर्गुणः इत्यस्य अर्थः मिद्-धातोः गुणः भवतु इति। तत्र गुणः इति पदम् एककालम् अ ए ओ इति त्रयाणां योजनं न करोति। एकवारम् केवलम् एकः एव वर्णः योज्यते। तस्मात् गुणः इति पदम् अल्-बोधकम्।

यत् पदम् अल्समुदायं समर्पयति, बोधयति, तत् पदम् अल्-समुदाय-समर्पकम् अथवा अल्-समुदाय-बोधकम्। यथा त्यदादीनामः इत्यत्र। त्यदादीनाम् अः इति पदच्छेदः। त्यद् तद् इत्यादिशब्दानाम् अन्त्यस्य वर्णस्य स्थाने अकारः विधीयते। त्यदादीनाम् इति पदम् - त्यद् तद् इत्यादिशब्दान् समर्पयति। अतः त्यदादीनाम् इति पदम् अल्-समुदाय-बोधकम्। मिदेर्गुणः इत्यस्य अर्थः मिद्-धातोः गुणः भवतु इति। तत्र मिदेः इति पदम् मिद् इति धातुं बोधयति, समर्पयति। मिद् इति धातुः तु वर्णसमुदायः। तस्मात् मिदेः इति पदम् अल्-समुदाय-बोधकम्।

विभक्तिनिर्दिष्टम् पदम्

सूत्रे पदस्य काचित्तु विभक्तिः भवति एव। इको यणचि इति सूत्रे इकः इति षष्ठ्यन्तम् पदम्। अर्थात् षष्ठीनिर्दिष्टम् पदम्। अच् इति शब्दस्य अचि इति सप्तमी अस्ति। अचि इति सप्तम्यन्तम् पदम् अर्थात् सप्तमीनिर्दिष्टम् पदम्। यण् इति प्रथमानिर्दिष्टम् पदम्। षष्ठीनिर्दिष्टस्य इकः इति पदस्य अर्थः - इ उ ऋ लृ इति वर्णाः।

पञ्चमी भयेन इति सूत्रे पञ्चमी इति प्रथमान्तं पदम्, अर्थात् प्रथमानिर्दिष्टम् पदम्। भयेन इति तृतीयान्तम् पदम्। सिंहभयम् इत्यस्य समासस्य सिंहाद् भीतः इति विग्रहः। प्रथमानिर्दिष्टस्य पञ्चमी इति पदस्य अर्थः भवति अत्र सिंहाद् इति पञ्चम्यन्तम् पदम्।

अनिर्धारितसम्बन्धविशेषा षष्ठी

यदा कुत्रापि कश्चन सम्बन्धः भवति तदा स सम्बन्धः सदा द्वयोः पदार्थयोः मध्ये एव भवति। एकस्य एव पदार्थस्य सम्बन्धः नाङ्गीक्रियते। सदैव एकस्य पदार्थस्य सम्बन्धः अपरेण पदार्थेन सह एव भवति।

षष्ठ्याः अर्थः सम्बन्धः इति सुविदितम् समेषाम्। पदस्य, धातोः, प्रत्ययस्य, इकः, झलाम् इत्यादीनि पदानि षष्ठ्यन्तानि। अत्र धातु+षष्ठी अस्ति अर्थात् धातु+सम्बन्धः इति अस्ति। अत्र कश्चन धातुः अस्ति, तस्य सम्बन्धः इति तदर्थः। परन्तु यावत् अपरः पदार्थः न उल्लिख्यते तावत् अयं सम्बन्धः केन सह अस्ति इति निर्धारणं निश्चयः वा न भवति। किञ्च कीदृशः सम्बन्धः इत्यपि निर्णेतुं न शक्यते। अर्थात् सम्बन्धस्य कः प्रकारः, कः सम्बन्धविशेषः इति अज्ञानम् तदवस्थम्। परन्तु षष्ठीप्रयोगेन इदं तु ज्ञायते यत् कश्चन सम्बन्धः अस्ति, अर्थात् सम्बन्धसामान्यम् अस्ति, परन्तु सम्बन्धविशेषः न ज्ञायते

इति। कदा सम्बन्धविशेषस्य ज्ञानं भविष्यति। येन अपरेण पदार्थेन सम्बन्धः अस्ति तस्य यदि उल्लेखः स्यात् तर्हि सम्बन्धविशेषः सुबोधः। अयम् अपरः पदार्थः अनुयोगी इति कथ्यते।

यथा - रामस्य इति एतावन्मात्रम् उक्तम्। तदा इदन्तु ज्ञायते यत् राम इति जनः अस्ति, तस्य केनचित् सम्बन्धः अस्ति। परन्तु सम्बन्धस्य कः प्रकारः, कः सम्बन्धविशेषः इति न ज्ञायते। कुतः एवम्। अपरः पदार्थः, अनुयोगी नोल्लिखितः इति हेतोः। यदि तत्र अपरः पदार्थः, अनुयोगी उल्लिख्यते तदा सम्बन्धस्य प्रकारः, कतमः सम्बन्धः इति अपि सुस्पष्टं भवेत्। यथा - रामस्य धनम् इति। अत्र राम+षष्ठी, धनम् इति अस्ति। अत्र धनम् इति अपरः पदार्थः, अनुयोगी उल्लिखितः अस्ति। तदा रामस्य धनेन कः सम्बन्धः इति निर्धारयितुम् शक्यते। स च सम्बन्धः स्वस्वामिभावसम्बन्धः इति।

सूत्रे षष्ठ्यन्तम् पदम् अस्ति, अर्थात् षष्ठीनिर्दिष्टं पदम् अस्ति। परन्तु अनुयोगी न उल्लिखितः। तत्र सम्बन्धविशेषः कः इति निर्धारणं न भवति। अतः अत्र विद्यमाना षष्ठी अनिर्धारितसम्बन्धविशेषा षष्ठी अस्ति। न निर्धारितः सम्बन्धविशेषः यस्याः सा इति विग्रहार्थः। ईदृशी षष्ठी स्थानषष्ठी इति उच्यते।

[५.१] आद्यन्तौ टकितौ ॥ (१.१.४६)

सूत्रार्थः - टिकितौ यस्य विहितौ तस्य आद्यन्तावयवौ स्तः।

सूत्रव्याख्या - परिभाषासूत्रमिदम्। आद्यन्तौ टकितौ इति द्वे पदे अस्मिन् सूत्रे। आदिः च अन्तः च इति आद्यन्तौ इति इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः। टः च कः च इति टकौ इति इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः। टः इत्यत्र टकाराद् अकारः अनायासेन उच्चारणाय अस्ति। इत् च इत् च इति इतौ इति एकशेषः। टकौ इतौ ययोः तौ टकितौ इति बहुव्रीहिसमासः। **द्वन्द्वादौ द्वन्द्वमध्ये द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसंबध्यते** इति नियमः। अर्थात् द्वन्द्वसमासस्य आदौ मध्ये अन्ते वा विद्यमानम् द्वन्द्वसमासस्य अनङ्गभूतम् पदम् द्वन्द्वसमासे विद्यमानैः पदैः प्रत्येकम् अभिसम्बध्यते, अन्वेति इति। इत् इति पदं द्वन्द्वसमासस्य अवयवः नास्ति, किन्तु द्वन्द्वसमासस्य अन्ते अस्ति। अतः तस्य ट् इति क् इति द्वाभ्याम् शब्दाभ्याम् अभिसम्बन्धः अर्थात् अन्वयः भवति। एवञ्च टित् कित् इति निष्पद्यते। किञ्च सूत्रार्थो भवति - टिकितौ ययोः विहितौ तस्य आद्यन्तावयवौ स्तः। अर्थात् यम् उद्दिश्य टित् विहितः स टित् तस्य आद्यावयवः भवति। यम् उद्दिश्य कित् विहितः स कित् तस्य अन्त्यावयवः भवति। यः षष्ठीनिर्दिष्टः तस्य टित् आदिः भवति, कित् अन्तः भवति इति सुगमः अर्थः।

उदाहरणम् - १) आर्धधातुकस्येड्वलादेः (७.२.३५) इति एकं सूत्रम्। अनेन सूत्रेण इट् विधीयते। भविष्यति इति रूपसाधनप्रक्रियायाम् 'भू स्य ति' इति स्थितिः भवति। तत्र 'स्य' इति आर्धधातुकसंज्ञकः प्रत्ययः अस्ति। वलादिः अपि अस्ति। अत्र स्य इति आर्धधातुकम् उद्दिश्य इट् विहितः अस्ति। अतः 'स्य' इत्यस्य 'इट्' भवति। 'इट्' टित् अस्ति। अतः स आदिः अवयवः भवति। तेन 'इस्य' इति लभ्यते।

२) भुवो वुग् लुङ्लिटोः (६.४.८८) इति एकं सूत्रम्। बभूव इति रूपसाधनप्रक्रियायाम् भू अ इति स्थितिः भवति। तत्र 'भू' इत्यस्य 'वुक्' विधीयते। 'वुक्' कित् अस्ति। अत्र भू इति धातुम् उद्दिश्य वुक्

विहितः अस्ति। अतः स 'भू' इत्यस्य अन्त्यः अवयवः भवति। 'वुक्' इत्यनेन केवलं वकारः एव भवति। 'भू' इत्यस्य ऊकारात् परं वकारः योज्यते। तदा भू'व्' अ इति स्थितिः जायते।

परिभाषायाः प्रवृत्तिकेत्रम् - अष्टाध्याय्याम् प्रत्ययः(३.१.१) परश्च (३.१.२) इति अधिकारसूत्रद्वयमस्ति। तयोः अधिकारः पञ्चमाध्यायस्य समाप्तिं यावद् अस्ति। अतः तृतीयचतुर्थपञ्चमेषु एषु त्रिषु अध्यायेषु आद्यन्तौ टकितौ इति परिभाषा कार्यं न करोति। एतान् त्रीन् अध्यायान् विहाय अन्यत्र इयं परिभाषा सञ्चारणीया। अयं बाध्यविशेषचिन्तापक्षः इति उच्यते। षष्ठी स्थानयोगा इत्यस्य इयं परिभाषा अपवादः। अर्थात् यत्र स्थानषष्ठी अस्ति तत्र इयं परिभाषा न प्रवर्तते।

[५.२] मिदचोऽन्त्यात् परः ॥ (१.१.४७)

सूत्रार्थः - अचां मध्ये यः अन्त्यः अच्, तस्मात् परः मित् भवति। किञ्च यम् समुदायम् उद्दिश्य मित् विहितः तस्य समुदायस्य अन्तावयवः भवति।

सूत्रव्याख्या - परिभाषासूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे चत्वारि पदानि सन्ति। मित् अचः अन्त्यात् परः इति सूत्रगतपदच्छेदः। मित् इति प्रथमान्तं पदम्। मकारः इत् यस्य स मित् इति बहुव्रीहिसमासः। अचः इति षष्ठ्येकवचनान्तम् पदम्। अत्र इयं षष्ठी निर्धारणे। अन्त्यात् इति पञ्चम्येकवचनान्तं पदम्। परः इति प्रथमैकवचनान्तम् पदम्। आद्यन्तौ टकितौ (१.१.४६) इति सूत्रात् समासघटकः अन्तः इति शब्दः अनुवर्तते। सूत्रार्थो भवति - अचां मध्ये यः अन्त्यः अच्, तस्मात् परः यम् समुदायम् उद्दिश्य मित् विहितः, स मित् तस्य समुदायस्य अन्तावयवः भवति।

अत्र अंशद्वयम् अस्ति। १) समुदायस्य अन्तिमात् अच्-वर्णात् परं मित् योज्यते। २) मित् समुदायस्य अन्तावयवः भवति।

उदाहरणम् - इदितो नुम् धातोः इति एकं सूत्रम्। धातुपाठे पठितः धातुः यदि इदित् स्यात् अर्थात् तस्य इत् (इकारः) इत्संज्ञकः स्यात् तर्हि तस्य धातोः नुम् भवति इति तत्सूत्रार्थः। 'टु नदि' इति धातोः इत् इत्-संज्ञकः अस्ति। नद् इति शेषः। नद् इति वर्णसमुदाये नकारात् परः अकारः अच् अस्ति। स एक एव अच् अस्ति। अतः स एव अचां मध्ये अन्त्यः अच् अस्ति। नद् इति समुदायम् उद्दिश्य विहितः नुम् अस्ति। स मित् अस्ति। तस्य प्रयोगः अकारात् परं भवति। अतः 'न् अ न् द्' इति स्थितिः भवति। ततः परं प्रक्रियया नकारस्य अनुस्वारः, अनुस्वारस्य परसवर्णः च भवति। तेन नन्द् इति निष्पद्यते। नन्दति इत्यादिरूपाणि भवन्ति।

परिभाषायाः प्रवृत्तिकेत्रम् - समग्रायाम् अष्टाध्याय्याम् यत्र कुत्रापि मित् विधीयते चेत् प्रकृतपरिभाषायाः तत्र सञ्चारः कर्तव्यः। स्थानयोगत्वस्य प्रत्ययपरत्वस्य च इयं परिभाषा अपवादः अस्ति। अस्याः बाध्यसामान्यचिन्तापक्षः अस्ति। अर्थात् मद्भिषये यद् यत् प्राप्तं तत् सर्वं मया बाध्यम् इति।

पाठगतप्रश्नाः-१

१. द्वन्द्वद्वौ द्वन्द्वमध्ये द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसंबध्यते इत्यस्य अर्थः कः।
२. आद्यन्तौ टकितौ इति परिभाषा कदा प्रवर्तते।
३. मिदचोऽन्त्यात् परः इति परिभाषा कदा प्रवर्तते।
४. आद्यन्तौ टकितौ इति मिदचोऽन्त्यात् परः इति अनयोः परिभाषयोः प्रवृत्तिकक्षेत्रम् उच्यताम्।
५. क) विधीयमानः टित् आद्यावयवः एव भवति।
ख) विधीयमानः मित् अचः अन्त्यात् परः एव भवति।
अनयोः कथनयोः विषये युक्तम् युग्मं चिनुत।
१) (क) सत्यम् (ख) असत्यम् २) (क) सत्यम् (ख) सत्यम्
३) (क) असत्यम् (ख) सत्यम् ४) (क) असत्यम् (ख) असत्यम्
६. क) प्रत्ययाधिकारे विहितः टित् आद्यावयवः भवति।
ख) प्रत्ययाधिकारे विहितः मित् अन्त्यावयवः भवति।
अनयोः कथनयोः विषये युक्तम् युग्मं चिनुत।
१) (क) सत्यम् (ख) असत्यम् २) (क) सत्यम् (ख) सत्यम्
३) (क) असत्यम् (ख) सत्यम् ४) (क) असत्यम् (ख) असत्यम्
७. सम्बन्धार्थे षष्ठी अस्ति, किन्तु सम्बन्धस्य अनुयोगी नास्ति चेत् सा...
१) स्थानषष्ठी २) अवयवषष्ठी ३) अभेदषष्ठी ४) कारकषष्ठी
८. सम्बन्धविशेषस्य निर्धारणं कदा भवति।
१) अनुयोगिसत्त्वे २) प्रतियोगिसत्त्वे
३) अनुयोगिप्रतियोगिसत्त्वे ४) अनुयोगिनः अभावे
९. अन्त्यात् इति कीदृशं पदम्।
१) प्रथमानिर्दिष्टम् २) तृतीयानिर्दिष्टम्
३) पञ्चमीनिर्दिष्टम् ४) सप्तमीनिर्दिष्टम्

[५.३] षष्ठी स्थानेयोगा ॥ (१.१.४९)

सूत्रार्थः - अनिर्धारितसम्बन्धविशेषा या षष्ठी सा स्थानेयोगा बोद्धव्या।

सूत्रव्याख्या - परिभाषासूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे षष्ठी स्थानेयोगा इति पदद्वयम् अस्ति। षष्ठी इति प्रथमान्तं पदम्। स्थानेन योगः अस्याः इति स्थानेयोगा इति बहुव्रीहिसमासः। स्थानेयोगा इत्यत्र स्थाने इत्यस्य एकारः निपातनात् इति। षष्ठ्याः अर्थः सम्बन्धः इति। स्थानशब्दस्यार्थः प्रसङ्गः इति।

शब्दशास्त्रे या षष्ठी सा स्थानेयोगा बोद्ध्या इति सूत्रार्थः। सूत्रे किमपि षष्ठ्यन्तं पदम् अस्ति चेत् तस्य यः अर्थः तस्य स्थाने कार्यं कर्तव्यम् इति भावः।

यदा १) अल्-बोधकशब्दः। २) स षष्ठ्यन्तः अस्ति, ३) सा च षष्ठी स्थानषष्ठी अस्ति। ४) यः आदेशः अस्ति स यदि एकाल् अथवा लोपः अस्ति। तदा स आदेशः तम् अलम् अपसार्य निवर्त्य तस्य स्थाने भवति। अयमपि विशेषः अवधेयः यद् यत्र स्थानषष्ठी श्रूयते तत्र अनया परिभाषया स्थाने इति पदम् उपस्थाप्यते।

उदाहरणम् - इको यणचि।

सूत्रार्थसमन्वयः - इको यणचि इति एकं सूत्रम्। तस्मिन् -

१) इक् इति अल्-बोधकं पदम्। तस्य अर्थस्तु - इ उ ऋ लृ इति चत्वारः एवञ्च तेषां सवर्णाः च इति।

२) इकः इति षष्ठ्यन्तम् पदम्।

३) येन सह इक् इत्यस्य सम्बन्धः अस्ति तदपरं पदम्, अनुयोगि सूत्रे नोन्निखितम्। अतः एषा षष्ठी अनिर्धारितसम्बन्धविशेषा अर्थात् स्थानषष्ठी अस्ति।

४) यण् विधेयः अस्ति, अतः स आदेशः अस्ति। तस्य अर्थः तु य् व् र् लृ इति वर्णाः। एक एव वर्णः विधीयते। अतः आदेशः एकाल् अस्ति।

अधुना तत्र - इ उ ऋ लृ इत्येषां वर्णानाम् स्थाने य् व् र् लृ इति वर्णाः क्रमशः विधेयाः इति अर्थः लभ्यते। शम्भु+अर्चा इति उदाहरणे भकारात् परवर्ती यः उकारः सः इक्। स च स्थानी इति कथ्यते। तस्य स्थाने यण् भवति। स च आदेशः इति कथ्यते। उकारस्य स्थाने प्रकृतपरिभाषया वकारः विधीयते। तदा शम्भु-व्+अर्चा इति स्थितिः भवति। शम्भुवर्चा इति शब्दः निष्पद्यते।

इको यणचि इत्यादीनि अत्रान्यानि उदाहरणानि।

जसः शी इत्यादिस्थलेषु अनेकाल्शित् सर्वस्य इति परिभाषा प्रवर्तते। तत्र षष्ठी स्थानेयोगा इति परिभाषया स्थाने इति पदम् उपस्थाप्यते।

[५.४] अलोऽन्त्यस्य ॥ (१.१.५२)

सूत्रार्थः - स्थाने विधीयमानः आदेशः षष्ठ्या निर्दिष्टस्य अन्त्यस्य अलः स्थाने भवति।

सूत्रव्याख्या - परिभाषासूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयम् अस्ति। अलः अन्त्यस्य इति सूत्रगतपदच्छेदः। अल् इति प्रत्याहारः वर्णपर्यायः। अलः इति षष्ठ्यन्तम् पदम्। अन्ते भवः अन्त्यः। अन्त्यस्य इति षष्ठ्यन्तं पदम्। षष्ठी स्थानेयोगा इति अस्मात् सूत्रात् षष्ठी इति प्रथमान्तम्, स्थाने इति सप्तम्यन्तम् चेति पदद्वयमनुवर्तते। षष्ठी इति प्रथमान्तं तृतीयान्ततया विपरिणमते। 'निर्दिष्टस्य' इति षष्ठ्यन्तम् पदम् अध्याह्रियते। स्थाने इति पदोत्तरं 'विधीयमानः आदेशः' इति प्रथमान्तं पदद्वयम्

अध्याहियते। तदा वाक्ययोजना भवति - स्थाने विधीयमानः आदेशः षष्ठ्या निर्दिष्टस्य यः अन्त्यः अल्- तस्य स्थाने भवतीति।

अष्टाध्याय्याम् कस्यापि सूत्रस्य व्याख्या यदा क्रियते तदा तस्मिन् विविधानि पदानि इतस्ततः आयान्ति। अत एव सूत्रे यानि पदानि सन्ति ततः अधिकानि पदानि सूत्रस्य अर्थे दृश्यन्ते। तत्र एतैः षड्भिः प्रकारैः पदानि लभ्यन्ते। - १) सूत्रे साक्षात् उच्चारितानि, २) अधिकारेण लब्धानि, ३) अनुवृत्त्या लब्धानि, ४) परिभाषया उपस्थापितानि, ५) आक्षेपात् लब्धानि, ६) अध्याहृतानि। एवम् सर्वाणि पदानि लब्ध्वा या स्थितिः भवति सा पदयोजना इति कथ्यते।

पदयोजनानन्तरम् तत्र तेषु पदेषु यदि १) षष्ठ्यन्तं पदम् अस्ति २) तत् षष्ठ्यन्तम् पदम् अल्-समुदायबोधकम् अस्ति। ३) तत्र या षष्ठी सा स्थानषष्ठी अस्ति। ४) यः आदेशः स यदि एकाल् अथवा लोपः अस्ति। तर्हि इयं परिभाषा प्रवर्तते। अनया परिभाषया स आदेशः अल्-समुदायस्य अन्त्यस्य अलः स्थाने भवति। अत्र नियमद्वयं लभ्यते १) अन्त्यस्य एव आदेशः भवति, २) अलः एव आदेशः भवति इति। इति परिभाषासारः।

यदा एकाल् अथवा लोपरूपः आदेशः विधीयते तदा स कस्यचित् स्थाने भवतु इति निर्दिश्यते। यदि वर्णसमुदायस्य स्थाने आदेशः भवतु इति उक्तं तर्हि स आदेशः समग्रस्य समुदायस्य स्थाने न भवति। स आदेशः समुदायस्य अन्त्यवर्णस्य स्थाने भवति।

उदाहरणम् - त्यदादीनामः इति सूत्रे १) त्यदादीनाम् इति षष्ठ्यन्तम् पदम्। २) तत्पदं 'त्यद्' 'तद्' इत्यादिकम् अल्-समुदायं बोधयति। ३) येन अपरेण सह सम्बन्धः तादृशं पदम् अत्र नास्ति। अतः इयं षष्ठी स्थानषष्ठी। ४) अत्र अः अर्थात् अकारः आदेशः। स एकाल् अस्ति। अतः परिभाषायाः संञ्चाराय लिङ्गम् चिह्नं वा अत्र अस्ति। अत एव त्यद् इति समुदायस्य अन्तिमवर्णस्य दकारस्य स्थाने अकारः भवति। त्य+अ इति स्थितिः जायते। ततः परं व्याकरणप्रक्रिया भवति। अग्रे बहुत्र अनया परिभाषया नियमः भवति। तेषु स्थलेषु तथा विवरणमपि कृतमस्ति। अतः तत्र तत्र प्रदेशेषु अपि पठनेन विषयस्य इतोऽपि स्पष्टता भवेत्।

[५.५] डिच्च॥ (१.१.५३)

सूत्रार्थः - अनेकाल् यः डिच् आदेशः सः अन्त्यस्य अलः स्थाने भवति।

सूत्रव्याख्या - परिभाषासूत्रमिदम्। द्विपदात्मकं सूत्रम्। डिच् च इति सूत्रगतपदच्छेदः। डकारः इत् यस्य स डिच्। च इति अव्ययपदम्। अलोऽन्त्यस्य (१.१.५२) इति समग्रं सूत्रमनुवर्तते। अलः इति अन्त्यस्य इति च पदद्वयमपि षष्ठ्यन्तम्। डिच् अन्त्यस्य अलः भवति इति पदयोजना। अनेकाल् डिच् आदेशः अन्त्यस्य अलः स्थाने भवति इति परिभाषार्थः।

उदाहरणम् - गो इन्द्रः इति स्थितिः। इन्द्रे च इति सूत्रम्। अनेन सूत्रेण पदान्ते यः एङ् तदन्तः यः गोशब्दः तस्य अवङ् भवति इन्द्रशब्दे परे। अवङ् अनेकाल् डिच् च अस्ति। अनेकाल् शित् सर्वस्य इति परिभाषया अवङ् सर्वस्य स्थाने प्राप्तः। अतः एव इदं सूत्रं सर्वादेशं प्रबाधते। अन्त्यस्य अलः स्थाने

आदेशं सम्पादयति। अत एव गोशब्दस्य अन्त्यः ओकारः तस्य स्थाने अवङ् भवति। तदा गव इन्द्रः इति स्थितिः भवति। ततश्च व्याकरणप्रक्रियया गवेन्द्रः इति रूपनिष्पत्तिः।

[५.६] अनेकाल्शित् सर्वस्य ॥ (१.१.५५)

सूत्रार्थः - अनेकाल् शित् च आदेशः सर्वस्य स्थाने भवति।

सूत्रव्याख्या - परिभाषासूत्रमिदम्। सूत्रेऽस्मिन् पदद्वयम् वर्तते। अनेकाल्शित् सर्वस्य इति पदच्छेदः। न एकः अनेकः इति नञ्-तत्पुरुषसमासः। अनेकः अल् यस्य सः अनेकाल् इति बहुव्रीहिसमासः। शकारः इत् यस्य स शित् इति बहुव्रीहिसमासः। अनेकाल् च शित् च इति अनेकाल्शित् इति समाहारद्वन्द्वसमासः। किमपि पदमत्र नानुवर्तते। अनेकाल् शित् च आदेशः सर्वस्य स्थाने भवतीति सूत्रार्थः।

उदाहरणम् - अस्तेभूः इति सूत्रम्। अस्तेः भूः इति आदेशः भवतीति तदर्थः। अस्-धातोः भू इति आदेशः विहितः, स भ्+ऊ इति अनेकाल् वर्तते। अतः एव सः सर्वस्य अस् इति धातोः स्थाने भवति।

अनेकाल्शित् सर्वस्य इति सूत्रम् अलोऽन्त्यस्य इति सूत्रस्यापवादः। डिच्च इति सूत्रम् अनेकाल्शित् सर्वस्य इति सूत्रस्यापवादः अस्ति।

[५.७] आदेः परस्य ॥ (१.१.५४)

सूत्रार्थः - परस्य यत् विहितं तत् परस्य आदेः अलः स्थाने भवति।

सूत्रव्याख्या - परिभाषासूत्रमिदम्। आदेः परस्य इति द्वे पदे अस्मिन् सूत्रे। आदेः इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। परस्य इत्यपि षष्ठ्येकवचनान्तम् पदम्। अलोऽन्त्यस्य (१.१.५२) इति सूत्रात् अलः इति षष्ठ्यन्तम् पदमनुवर्तते। परस्य आदेः अलः इति पदयोजना भवति। परस्य यत् कार्यम् उच्यते तत् परस्य आदेः अलः स्थाने भवतीति सूत्रार्थः।

यदि क्वापि पञ्चमीनिर्देशः स्यात् तर्हि परस्य कार्यं विधीयते। तत् कार्यम् यस्य विहितं तस्य यः आद्यः अल् तस्य स्थाने भवति।

यदि क्वापि तस्मादित्युत्तरस्य इति परिभाषा प्रवर्तते तदा इयं परिभाषा प्रवर्तते।

उदाहरणम् - ईदासः इति सूत्रम्। अनेन सूत्रेण आसः परस्य शानच्प्रत्ययस्य ईकारः विधीयते। आसः इति पञ्चमीनिर्दिष्टं पदम्। तेन आस् इति अस्मात् परवर्ती यः शानच् (आन) तस्य कार्यम् प्राप्तम्। तेन शानच्-प्रत्ययस्य यः आद्यः अल् आकारः। तस्य स्थाने ईकारः भवति। तदा आस् ईन इति जाते आसीन इति शब्दः निष्पद्यते।

पाठगतप्रश्नाः-२

१०. शब्दस्वरूपं किम्।
११. इको यणचि इति सूत्रे यण् इति किम् अल्बोधकम् अल्समुदायबोधकं वा पदम्।
१२. किम् अल्बोधकम् पदम्।
१३. का स्थानषष्ठी।
१४. षष्ठी स्थानेयोगा इति परिभाषार्थः लेख्यः।
१५. अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषा कदा प्रवर्तते।
१६. डिच्च इति परिभाषा कदा प्रवर्तते।
१७. अनेकाल्शित् सर्वस्य इति परिभाषा कदा प्रवर्तते।
१८. आदेः परस्य इति परिभाषा कदा प्रवर्तते।
१९. यदा स्थानी एकाल्, आदेशः च लोपः तदा का परिभाषा प्रवर्तते।
- १) षष्ठी स्थानेयोगा २) अलोऽन्त्यस्य
३) डिच्च ४) अनेकाल्शित् सर्वस्य
२०. अच् कीदृशं पदम्।
- १) अल्-बोधकम् २) अल्-समुदायबोधकम्
३) स्थानिबोधकम् ४) प्रत्ययबोधकम्
२१. अल्-समुदायबोधकात् स्थानषष्ठी अस्ति, किञ्च आदेशः एकाल् अस्ति तदा का परिभाषा प्रवर्तते।
- १) षष्ठी स्थानेयोगा २) अलोऽन्त्यस्य
३) डिच्च ४) अनेकाल्शित् सर्वस्य
२२. विधीयमानः अनेकाल् शित् च अस्ति चेत् का परिभाषा प्रवर्तते।
- १) षष्ठी स्थानेयोगा २) अलोऽन्त्यस्य
३) मिदचोऽन्त्यात् परः ४) अनेकाल्शित् सर्वस्य
२३. प्रत्ययभिन्नः विधीयमानः अनेकाल् टित् च अस्ति चेत् का परिभाषा प्रवर्तते।
- १) आद्यन्तौ टकितौ २) अलोऽन्त्यस्य
३) मिदचोऽन्त्यात् परः ४) अनेकाल्शित् सर्वस्य
२४. इको यणचि इत्यत्र -
- क) इक्-विधीयमानः, यण्-अविधीयमानः, अच्-विधीयमानः।
ख) इक्-अविधीयमानः, यण्-विधीयमानः, अच्-अविधीयमानः।

अनयोः कथनयोः विषये युक्तम् युग्मं चिनुत।

१) (क) सत्यम् (ख) असत्यम् २) (क) सत्यम् (ख) सत्यम्

३) (क) असत्यम् (ख) सत्यम् ४) (क) असत्यम् (ख) असत्यम्

२५. इको यणचि इत्यत्र कः विधीयमानः कश्च अविधीयमानः।

१) इक्-विधीयमानः, यण्-अविधीयमानः

२) इक्-विधीयमानः, अच्-अविधीयमानः

३) इक्-अविधीयमानः, यण्-विधीयमानः

४) यण्-अविधीयमानः, अच्-अविधीयमानः

२६. अधोलिखितानां केन सह कस्य सम्बन्धः इति युक्तमुत्तरं चिनुत।

(क) आदेशः अनेकाल् (i) षष्ठी स्थानेयोगा

(ख) स्थानी अनेकाल्, आदेशः लोपः (ii) डिच्च

(ग) आदेशः अनेकाल् डिच्च (iii) अलोऽन्त्यस्य

(घ) आदेशः एकाल् डिच्च (iv) अनेकाल्शित् सर्वस्य

	(क)	(ख)	(ग)	(घ)
१)	(i)	(ii)	(iii)	(iv)
२)	(iv)	(iii)	(ii)	(i)
३)	(iii)	(ii)	(i)	(iv)
४)	(ii)	(iii)	(iv)	(I)

[५.८] तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ (१.१.६६)

सूत्रार्थः - सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेण अव्यवहितस्य पूर्वस्य भवति।

सूत्रव्याख्या - परिभाषासूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे चत्वारि पदानि सन्ति। 'तस्मिन्' 'इति' 'निर्दिष्टे' 'पूर्वस्य' इति सूत्रगतपदच्छेदः। तस्मिन् इति तत्-सर्वनाम्नः सप्तम्येकवचनम्। तच्च सप्तम्यन्तस्य अनुकरणम्। 'इति' इति अव्ययम्। निर्दिष्टे इति सप्तम्येकवचनम्। पूर्वस्य इति षष्ठ्येकवचनम्। सूत्रार्थो भवति - सूत्रे सप्तम्यन्तं पदम् अस्ति चेत् तस्य यः अर्थः, तस्मात् वर्णान्तरेण अव्यवहितस्य पूर्वस्य कार्यं भवति। एतादृशी सप्तमी परसप्तमी इति उच्यते।

उदाहरणम् - इको यणचि। इति एकं सूत्रम्। अस्मिन् सूत्रे इकः इति षष्ठ्यन्तं पदम्। षष्ठीनिर्देशेन कार्यं विधीयते। इयं स्थानषष्ठी। अतः इकः स्थाने कार्यं भवति इति अर्थो लभ्यते। अचि इति सप्तमीनिर्दिष्टं पदम्। सप्तमीनिर्देशेन कार्यं विधीयते। तस्य अर्थः स्वराः इति। अतः अनया परिभाषया अचः

पूर्वस्य कार्यं भवति। वर्णान्तरेण अव्यवहितस्य कार्यं भवति। अर्थात् अचः अव्यवहितपूर्वं यदि इक् स्यात् तर्हि इकः स्थाने यण् भवति इति समुदितः अर्थः।

इन्द्रे च (६.१.१२०) इति सूत्रे इन्द्रे इति सप्तमी। अत्र इन्द्रशब्दः स्वरूपपरः अर्थात् इन्द्रशब्देन 'इ न् द र् अ' इति वर्णसमुदायः, आनुपूर्वी ग्राह्या। अत्र इन्द्रशब्देन देवराट् इन्द्रः न ग्राह्यः, नापि समानार्थकः कश्चित् पर्यायशब्दः ग्राह्यः। प्रकृतपरिभाषया सह एकवाक्यतया - इन्द्रशब्दे परे अव्यवहितपूर्वस्य कार्यं स्यादिति अर्थः सुलभः।

इयं परिभाषा कुत्र न प्रवर्तते - यद्यपि सूत्रे सप्तम्यन्तं पदं चेद् इयं परिभाषा प्रवर्तते इति उक्तं तथापि अतिशायने तमप्, कर्तृकर्मणोः कृति, कर्मणि द्वितीया इत्यादिस्थलेषु यत्र सप्तम्यन्तं पदं न स्वरूपपरं, नापि सप्तम्यन्तस्य अर्थे परे पूर्वस्य उक्तं कार्यं सम्भवति तत्र इयं परिभाषा न प्रवर्तते।

[५.९] तस्मादित्युत्तरस्य ॥ (१.१.६७)

सूत्रार्थः - पञ्चमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेण अव्यवहितस्य परस्य भवति।

सूत्रव्याख्या - परिभाषासूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। 'तस्माद्' 'इति' 'उत्तरस्य' इति सूत्रगतपदच्छेदः। तस्माद् इति पञ्चम्यन्तं पदम्। तच्च पञ्चम्यन्तस्य अनुकरणम्। 'इति' इति अव्ययम्। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य (१.१.६६) इति सूत्राद् निर्दिष्टे इति सप्तम्येकवचनान्तम् पदमनुवर्तते, तच्च पञ्चम्यन्ततया विपरिणमते। उत्तरस्य इति षष्ठ्येकवचनम्। सूत्रार्थो भवति - सूत्रे पञ्चम्यन्तं पदम् अस्ति चेत्, तस्य यः अर्थः तस्मात् वर्णान्तरेण अव्यवहितस्य परस्य कार्यं भवति। ईदृशी पञ्चमी दिग्गोपपञ्चमी इत्युच्यते।

अत्र यत् पञ्चम्यन्तं पदम् उच्यते तत् संज्ञापदम् स्यात्। तस्य अर्थः कश्चिद् शब्दः वर्णः वा एव स्यात्। ईदासः इति सूत्रम्। अस्मिन् सूत्रे आसः इति पञ्चम्यन्तम् पदम्। तस्य अर्थः आस् इति शब्दस्वरूपम्। अतः अनया परिभाषया ईदासः इति सूत्रेण आसः परस्य शानचप्रत्ययस्य ईकारः विधीयते।

उदाहरणम् - हलो यमां यमि लोपः (८.४.६४) इति एकं सूत्रम्। अत्र हलः इति पञ्चम्यन्तम् पदम्। तस्य अर्थः हल् इति। यमाम् इति षष्ठ्यन्तम् पदम्। यमि इति सप्तम्यन्तं पदम्। लोपः इति प्रथमान्तं पदम्। हलः इति पञ्चम्यन्तम्। अतः प्रकृतपरिभाषाबलात् हलः परस्य कार्यं भवति। वर्णान्तरेण अव्यवहितस्य कार्यं भवति। अर्थात् हलः अव्यवहितः परः यदि यम् स्यात् तर्हि यमः लोपः भवति, यदि अयं यम् यमः अव्यवहितः पूर्वः च स्यात् इति समुदितः अर्थः।

इयं परिभाषा कुत्र न प्रवर्तते - यद्यपि सूत्रे पञ्चम्यन्तं पदं चेद् इयं परिभाषा प्रवर्तते इति उक्तं तथापि पञ्चम्यन्तं पदं न स्वरूपपरं, नापि पञ्चम्यन्तस्य अर्थम् आदाय परस्य उक्तं कार्यं सम्भवति तत्र इयं परिभाषा न प्रवर्तते।

पाठगतप्रश्नाः ३

२७. तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य इति परिभाषायाः अर्थं लिखत।
 २८. तस्मादित्युत्तरस्य इति परिभाषायाः अर्थं लिखत।
 २९. तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य इति परिभाषा कदा प्रवर्तते।
 ३०. तस्मादित्युत्तरस्य इति परिभाषा कदा प्रवर्तते।
 ३१. सूत्रे दिग्योगे पञ्चमी अस्ति चेत् कस्य कार्यं बोध्यम्।
 १) अव्यवहितपरस्य २) अव्यवहितपूर्वस्य
 ३) व्यवहितपरस्य ४) व्यवहितपूर्वस्य
 ३२. सूत्रे परसप्तमी अस्ति चेत् कस्य कार्यं बोध्यम्।
 १) अव्यवहितपरस्य २) अव्यवहितपूर्वस्य
 ३) व्यवहितपरस्य ४) व्यवहितपूर्वस्य
 ३३. क) सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यम् अव्यवहितपरस्य भवति।
 ख) पञ्चमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यम् अव्यवहितपूर्वस्य भवति।
 अनयोः कथनयोः विषये निम्नं युक्तम् युग्मं चिनुत।
 १) (क) सत्यम् (ख) असत्यम् २) (क) सत्यम् (ख) सत्यम्
 ३) (क) असत्यम् (ख) सत्यम् ४) (क) असत्यम् (ख) असत्यम्

[५.१०] यथासंख्यमनुदेशः समानाम्॥ (१.३.१०)

सूत्रार्थः - समसम्बन्धी विधिः यथासंख्यं स्याद्।

सूत्रव्याख्या - परिभाषासूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। यथासंख्यम् अनुदेशः समानाम् इति सूत्रगतपदच्छेदः। संख्याम् अनतिक्रम्य इति यथासंख्यम् इति अव्ययीभावसमासः। अनुदेशः इति प्रथमैकवचनान्तम् पदम्। विधिः विधानम् वा तदर्थः। समानाम् इति सम्बन्धार्थे षष्ठीबहुवचनम्। सूत्रार्थो भवति - समसम्बन्धी विधिः यथासंख्यं स्याद्। अर्थात् कुत्रापि सूत्रे केनचित् सह कस्यचित् सम्बन्धः प्रकटितः। सम्बन्धः यदा भवति तदा यस्य सम्बन्धः भवति स सम्बन्धस्य प्रतियोगी इति कथ्यते। यस्मिन् सम्बन्धः भवति सः अनुयोगी इति कथ्यते। अर्थात् प्रतियोगिनः अनुयोगिना सह सम्बन्धः भवति। यदा प्रतियोगिसंख्या अपिच अनुयोगिसंख्या समाना अस्ति तदा अस्याः परिभाषायाः सञ्चारः कर्तव्यः। किञ्च अर्थः भवति - प्रथमस्य प्रतियोगिनः प्रथमेन एव अनुयोगिना सह सम्बन्धः भवतु इति। द्वितीयस्य प्रतियोगिनः द्वितीयेन एव अनुयोगिना सह सम्बन्धः भवतु। एवम् अवशिष्टानां प्रतियोगिनाम् विषये बोद्ध्यम्। सर्वत्र प्रतियोगी स्थानी एव स्यात् किञ्च अनुयोगी आदेशः आगमः वा एव स्यादिति नियमः नास्ति।

उदाहरणम् - एचोऽयवायावः इति सूत्रे एचः इति पदेन ए ओ ऐ औ इति चत्वारः प्रतियोगिनः बोध्यन्ते। अयवायावः इत्यनेन पदेन अय् अय् आय् आव् इति चत्वारः अनुयोगिनः बोध्यन्ते। अतः प्रतियोगिसंख्या अपिच अनुयोगिसंख्या समाना अस्ति। अतः यथासंख्यमनुदेशः समानाम् इति परिभाषया ए इति यः प्रथमः प्रतियोगी, तस्य अय् इति प्रथमेन अनुयोगिना सम्बन्धः बोद्धव्यः। अतः एचोऽयवायावः इति सूत्रेण एकारस्य स्थाने अय् इति आदेशः भवति।

[५.११] स्थानेऽन्तरतमः ॥ (१.१.५०)

सूत्रार्थः - स्थान्यादेशयोः संख्यावैषम्ये प्रसक्ते स्थानार्थगुणप्रमाणतः स्थानिना सदृशतमः एव आदेशः भवति।

सूत्रव्याख्या - परिभाषासूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। स्थाने अन्तरतमः इति सूत्रगतपदच्छेदः। स्थाने इति सप्तम्यन्तम् पदम्। तस्य अर्थः प्रसङ्गः इति। अत्र सूत्रे अन्तरशब्दः सदृशपर्यायः। अतिशयितः अन्तरः अन्तरतमः। अतिशायने तमबिष्ठनौ(५.४.५५) इति सूत्रेण तमप् प्रत्ययः। अतः सदृशतमः इत्यर्थः। षष्ठी स्थानेयोगा(१.१.४८) इति सूत्रात् स्थाने इति सप्तम्यन्तं पदमनुवर्तते। सूत्रार्थो भवति - स्थान्यादेशयोः संख्यावैषम्ये प्रसक्ते स्थानार्थगुणप्रमाणतः स्थानिना सदृशतमः एव आदेशः भवतीति। स्थानार्थगुणप्रमाणतः इति शब्दे स्थानशब्दस्य अर्थः भवति - कण्ठादिस्थानानि। अर्थशब्दस्यार्थः - अभिधेयः। गुणशब्दस्यार्थः - बाह्ययत्नः। प्रमाणशब्दस्यार्थः - एकमात्रा द्विमात्रा त्रिमात्रा इति उच्चारणकालः। केनचित् विधिसूत्रेण यदा कस्यचित् स्थानिनः केचिद् आदेशाः विधीयन्ते, तत्र स्थानिसंख्या यदि आदेशसंख्यातः भिन्ना स्यात् तर्हि तत्र इयं परिभाषा सञ्चारणीया।

उदाहरणम् - झलां जश् झशि। इति एकं सूत्रम्। झल्-स्थाने जश् आदेशः भवति झशि परे इति सूत्रार्थः। अत्र स्थानिनः झलः सन्ति। ते च २४ सन्ति। आदेशाः जशः सन्ति। ते च ५ सन्ति। अतः स्थानिसंख्या २४, आदेशसंख्या ५ इति द्वयोः संख्यावैषम्यम् अस्ति। तत्र इयं परिभाषा सञ्चारणीया। अतः स्थानिनः स्थाने स्थानिसदृशतमः एव आदेशः विधेयः इति भावः।

इको यणचि। इति एकं सूत्रम्। इक्-स्थानी अस्ति। यण् आदेशः अस्ति। इक् अविधीयमानः अस्ति। अतः इकारस्य १८, उकारस्य १८, ऋकारस्य ३० इति ६६ वर्णाः स्थानिनः सन्ति। यण् विधीयमानः अस्ति। अतः य् व् र् ल् इति चत्वारः एव आदेशाः सन्ति। अत्र स्थानिसंख्यातः आदेशसंख्यायाः वैषम्यम् अस्ति। अत एव अत्र स्थानेऽन्तरतमः इति परिभाषा सञ्चारणीया। तद्यथा - सुधी उपास्यः इति स्थिते धकारात् परस्य ईकारस्य स्थाने ईकारेण सदृशतमः यकारः एव आदेशः भवति। अत्र ईकार-यकारयोः सादृश्यम् तालुस्थानकृतम् अस्ति। यतो हि ईकारस्य उच्चारणस्थानं तालु, यकारस्य च उच्चारणस्थानं तालु इति।

अस्याः परिभाषायाः समग्राणि स्थालानि तत्र तत्र उदाहरणेषु द्रष्टव्यानि। अत्र समेषामपि उदाहरणानाम् प्रतिपादनम् परवर्तिप्रकरणज्ञानाभावात् क्लिष्टं भवेत्। झलां जशोऽन्ते (८.२.३९) इति

सूत्रस्य उदाहरणे आन्तरतम्यपरीक्षा स्पष्टीकृता। क्रमशः तावद् पठ्यते चेत् तत्र तस्य बोधः सुकरः। इतः उत्प्लुत्य तत्र गत्वा पठनं क्रियते चेत् दुरवगमं स्यात्।

पाठगतप्रश्नाः-४

३४. यथासंख्यमनुदेशः समानाम् इति परिभाषा कदा प्रवर्तते।
३५. कः प्रतियोगी को वा अनुयोगी।
३६. स्थानेऽन्तरतमः इति परिभाषा कदा प्रवर्तते।
३७. आन्तर्यं कतिविधम्। भेदान् लिखत।
३८. यस्य सम्बन्धः स कः। यस्मिन् सम्बन्धः स कः। (क्रमेण)
- १) प्रतियोगी, अनुयोगी २) अनुयोगी, प्रतियोगी
- ३) सम्बन्धः, सम्बन्धी ४) प्रतियोगी, सम्बन्धः
३९. क) स्थानिसंख्यातः आदेशसंख्या भिन्ना चेत् स्थानेऽन्तरतमः इति परिभाषा प्रवर्तते।
ख) स्थानिसंख्या आदेशसंख्यया समाना चेत् यथासंख्यमनुदेशः समानाम् इति परिभाषा प्रवर्तते।
- इति अनयोः कथनयोः विषये निम्नं युक्तम् युगं चिनुत।
- १) (क) सत्यम् (ख) असत्यम् २) (क) सत्यम् (ख) सत्यम्
- ३) (क) असत्यम् (ख) सत्यम् ४) (क) असत्यम् (ख) असत्यम्
४०. अधोलिखितानां केन आन्तर्येण सह कस्य सम्बन्धः इति युक्तमुत्तरं चिनुत।
(क) स्थानम्	(i) बाह्ययत्नः
(ख) अर्थः	(ii) उच्चारणकालः
(ग) गुणः	(iii) अभिधेयः
(घ) प्रमाणम्	(iv) उच्चारणस्थानम्
	(क)	(ख)	(ग)	(घ)
१)	(iv)	(ii)	(iii)	(i)
२)	(iv)	(i)	(iii)	(ii)
३)	(iii)	(ii)	(i)	(iv)
४)	(iv)	(iii)	(i)	(ii)

[५.१२] इको गुणवृद्धी ॥ (१.१.३)

सूत्रार्थः - यत्र साक्षात् स्थानी न निर्दिष्टः, किञ्च गुणवृद्धिशब्दाभ्याम् गुणवृद्धी विधीयते तत्र इकः इति षष्ठ्यन्तम् पदम् उपतिष्ठते।

सूत्रव्याख्या - परिभाषासूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयं वर्तते। इकः गुणवृद्धी इति सूत्रगतपदच्छेदः। इक् इत्यस्य इकस् (इकः) इति षष्ठ्यन्तम् रूपम्। अत्र अयम् इकस् इति नपुंसकलिङ्गः शब्दः मन्यते। इकस् इति नपुंसकलिङ्गिनः प्रथमान्तम् इकः इति रूपम्। उपतिष्ठते इति पदम् अध्याहियते। उपस्थितिक्रियायाः कर्ता इकस् इति शब्दः अस्ति। यद्यपि इकः इति षष्ठ्यन्तं तथापि उपतिष्ठते इति क्रियायाः तत् शब्दः कर्ता अस्ति। अतः एव तस्य प्रथमान्तं रूपमत्र मन्तव्यम्। गुणवृद्धी इति प्रथमाद्विवचनान्तम् पदम्। वृद्धिरादैच् (१.१.१) अदेङ् गुणः (१.१.२) इति सूत्राभ्याम् वृद्धिः इति गुणः इति च प्रथमान्तम् पदद्वयम् अनुवर्तते। अत्र 'इति' इति शब्दस्य अध्याहारः क्रियते। 'यत्र विधीयते तत्र' इत्यपि अध्याहरणीयानि। गुणः वृद्धिः इति उच्चार्य यत्र गुणवृद्धी विधीयते तत्र इकः इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते इति योजना।

यस्मिन् सूत्रे साक्षात् स्थानी न निर्दिष्टः तत्र, अपिच गुणेन गुणः विधीयते अर्थात् तेन सूत्रेण गुणः इति शब्दम् उच्चार्य गुणः विधीयते अथवा वृद्ध्या वृद्धिः विधीयते अर्थात् वृद्धिः इति शब्दम् उच्चार्य वृद्धिः विधीयते, तस्मिन् सूत्रे इकः इति षष्ठ्यन्तम् पदम् उपतिष्ठते इति सुगमोऽर्थः सूत्रस्यास्य। इकः इति पदम् उपस्थापयति। अत इयं परिभाषा पदोपस्थापिका।

उदाहरणम् - मिदेर्गुणः (७.३.८१) इति सूत्रम्। अस्मिन् सूत्रे अङ्गस्य इति अधिकृतम्। तदा अङ्गस्य मिदेः गुणः इति पदानि लभ्यन्ते। अस्मिन् सूत्रे गुणः इति पदमुच्चार्य गुणः विधीयते। अत्र कस्य वर्णस्य स्थाने गुणः भवति इति साक्षात् नोक्तम्। अतः इको गुणवृद्धी इति सूत्रेण अस्मिन् इकः इति षष्ठ्यन्तं पदम् उपस्थाप्यते। तदा अर्थः भवति - अङ्गस्य मिदेः इकः गुणः भवति इति।

[५.१३] अचश्च ॥ (१.२.२८)

सूत्रार्थः - यत्र साक्षात् स्थानी न निर्दिष्टः, किञ्च ह्रस्वदीर्घप्लुतैः यत्र अच् विधीयते तत्र अचः इति षष्ठ्यन्तं पदम् उपतिष्ठते।

सूत्रव्याख्या - परिभाषासूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। अचः च इति सूत्रगतपदच्छेदः। अच् इत्यस्य अचस् (अचः) इति षष्ठ्यन्तम् रूपम्। अत्र अयम् अचस् इति नपुंसकलिङ्गः शब्दः मन्यते। अचस् इति नपुंसकलिङ्गिनः प्रथमान्तम् अचः इति रूपम्। यद्यपि अचः इति षष्ठ्यन्तं तथापि उपतिष्ठते इति क्रियायाः तत् शब्दः कर्ता। अतः एव तस्य प्रथमान्तं रूपमत्र मन्तव्यम्। च इति अव्ययपदम्। ऊकालोऽज्झस्वदीर्घप्लुतः इति सूत्रात् अच् ह्रस्वदीर्घप्लुतः इति प्रथमान्तं पदद्वयमनुवर्तते। ह्रस्वदीर्घप्लुतः इति पदं तृतीयाबहुवचनान्तत्वेन विपरिणमते। अत्र 'इति' इति शब्दस्य अध्याहारः क्रियते। 'यत्र विधीयते तत्र' इत्यपि अध्याहरणीयानि। सूत्रार्थो भवति - ह्रस्वदीर्घप्लुतैः यत्र अच् विधीयते तत्र अचः इति षष्ठ्यन्तं पदम् उपतिष्ठते। बहुत्र अच् विधीयते। परन्तु साक्षात् ह्रस्वशब्दम् दीर्घशब्दम् प्लुतशब्दम् वा उच्चार्य यदा अच् विधीयते तत्र अचः इति षष्ठ्यन्तं पदम् उपतिष्ठते।

उदाहरणम् - ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य इति एकं सूत्रम्। अत्र ह्रस्वः इति प्रथमान्तशब्दम् उच्चार्य अच् विधीयते। तस्मात् प्रकृतसूत्रेण अस्मिन् अचः इति षष्ठ्यन्तम् पदम् उपतिष्ठते। तदा ह्रस्वः नपुंसके अचः प्रातिपदिकस्य इति पदयोजना भवति। ततः परम् तदन्तविधिना अजन्तस्य प्रातिपदिकस्य नपुंसके ह्रस्वः भवति इति एवरूपेण अर्थो भवति।

पाठगतप्रश्नाः-५

४१. इको गुणवृद्धी इति परिभाषा कदा प्रवर्तते।
४२. अचश्च इति परिभाषा कदा प्रवर्तते।
४३. इको गुणवृद्धी इत्यत्र इकः इति का विभक्तिः।
४४. यत्र साक्षात् स्थानी न निर्दिष्टः, किञ्च गुणवृद्धिशब्दाभ्याम् गुणवृद्धी विधीयते तत्र किम् पदम् उपतिष्ठते।
१) गुणः २) इकः ३) वृद्धिः ४) अचः
४५. ह्रस्वदीर्घप्लुतैः यत्र अच् विधीयते तत्र किम् पदम् उपतिष्ठते।
१) ह्रस्वः २) दीर्घः ३) इकः ४) अचः

[५.१४] विप्रतिषेधे परं कार्यम्॥ (१.४.२)

सूत्रार्थः - तुल्यबलविरोधे सति परशास्त्रेण विहितं कार्यं स्यादिति।

सूत्रव्याख्या - परिभाषासूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। विप्रतिषेधे इति सप्तम्यन्तं पदम्। परम् कार्यम् इति प्रथमान्तं पदद्वयम्। विप्रतिषेधशब्दस्य परस्परविरोधः इत्यर्थः। सूत्रार्थो भवति - तुल्यबलविरोधे सति परशास्त्रेण विहितं कार्यं स्यादिति। सूत्रम् शास्त्रमिति कथ्यते। यत् सूत्रम् अन्यत्र कुत्रचित् अन्ततः एकत्रापि कार्यं करोति चेत्, तत् सूत्रं लब्धावकाशम् इति कथ्यते। एकस्य एव लक्ष्यस्य संस्काराय सूत्रद्वयं युगपत् प्राप्तम् भवति क्वचित्। इत्थं लब्धावकाशं सूत्रद्वयम् एकस्य एव लक्ष्यस्य संस्काराय उपस्थितं भवति। तदा तयोः द्वयोः सूत्रयोः बलं तुल्यम् अस्ति इति बोद्धव्यम्। अधुना तयोः मध्ये यत् सूत्रम् अष्टाध्याय्याम् परं पठितम् अस्ति तेन सूत्रेण कार्यं भवति इति विस्तृतः अर्थः।

उदाहरणम् - संहिताप्रकरणे मनस् रथः इति स्थिते ससजुषो रुः इति सूत्रेण सकारस्य रुः भवति। तदा मनस् रथः इति जायते। तत्राधुना हशि च (६.१.११४) इति सूत्रेण रेफस्य स्थाने उत्वं प्राप्तम्। रो रि (८.३.१४) इति अपरेण सूत्रेण रेफस्य लोपः प्राप्तः। हशि च इति सूत्रम् अन्यत्र लक्ष्यसंस्कारं कृत्वा चरितार्थम् अस्ति अर्थात् लब्धावकाशम् अस्ति। तथैव रो रि इति सूत्रमपि अन्यत्र लक्ष्यसंस्कारं कृत्वा चरितार्थम् अस्ति अर्थात् लब्धावकाशम् अस्ति। मनस् रथः इति उदाहरणे सूत्रद्वयमपि युगपत् एकस्य एव रेफात्मकस्य लक्ष्यस्य भिन्नं संस्कारं कर्तुं प्रवर्तते। तदा द्वयोः मध्ये यत्

सूत्रम् अष्टाध्याय्याम् परं पठितं तस्य प्राबल्यम् बोद्धव्यम्। वस्तुतः अस्मिन् उदाहरणे पूर्वत्रासिद्धम् इत्यादिना हशि च इति सूत्रस्यैव प्रवृत्तिः भवतीति अन्यदेतत्।

एतावता परिभाषाप्रकरणे याः परिभाषाः आलोचिताः ताः पाणिनिमुनिना स्वयम् अष्टाध्याय्यां लिखिताः सन्ति। इतं परं याः परिभाषाः आलोच्यन्ते ताः पाणिनिमुनिना प्रकारान्तरेण ज्ञापिताः सन्ति, अथवा वार्तिककारेण उक्ताः सन्ति, अथवा पतञ्जलिमुनिना उक्ताः सन्ति।

५.१४.१) पूर्वपरनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः॥ (प.३९)

शास्त्रे बहुत्र लक्ष्यस्य संस्काराय एकाधिकं सूत्रं शास्त्रं वा युगपत् उपतिष्ठते। तदा द्वयोः मध्ये कस्य सूत्रस्य बलम् अधिकं कस्य वा न्यूनम् इति जिज्ञासा उदेति। सौकर्याय सूत्राणाम् इत्थं विभाजनं क्रियते।

१) पूर्वसूत्रम् , २) परसूत्रम् , ३) नित्यकार्यविधायकं सूत्रम् , ४) अन्तरङ्गकार्यविधायकं सूत्रम् , ५) अपवादसूत्रम् इति पञ्चधा विभज्यते।

एतेषां किञ्चित् परिचयः प्रस्तूयते।

१) पूर्वसूत्रम् - यत् सूत्रम् अष्टाध्याय्याम् पूर्वं पठितम् तत्

२) परसूत्रम् - यत् सूत्रम् अष्टाध्याय्याम् परं पठितम् तत्

३) नित्यकार्यविधायकं सूत्रम् - कृताकृतप्रसङ्गी यो विधिः स नित्यः। अन्येन सूत्रेण कार्यं कृतं, नापि कृतं चेद् यः विधिः प्रसज्यते स नित्यः कथ्यते।

४) अन्तरङ्गकार्यविधायकं सूत्रम् - अन्तः मध्ये शास्त्रीयबहिरङ्गनिमित्तसमुदायमध्ये अन्तर्भूतान्यङ्गानि निमित्तानि यस्य तदन्तरङ्गम्। एवं तदीयनिमित्तसमुदायाद् बहिर्भूताङ्गकं बहिरङ्गम्। अथवा स्वल्पापेक्षत्वम् अन्तरङ्गत्वम्, अधिकापेक्षत्वं बहिरङ्गत्वम्।

५) अपवादसूत्रम् - निरवकाशो विधिरपवादः। येन नाप्राप्ते यो विधिराभ्यते स तस्य बाधको भवति। यदि किमपि सूत्रम् कुत्रापि अन्यत्र कार्यं नैव लभते। तदा तत् सूत्रं निरवकाशं कथ्यते। अत एव अपवादः इति कथ्यते। स च अपवादः अधुना एकस्य कस्यचित् लक्ष्यस्य संस्काराय उपतिष्ठते। तदा स सर्वप्रबलः गण्यते। यदि इदं सूत्रम् अस्यापि लक्ष्यस्य संस्कारं न कुर्यात् तर्हि पाणिनेः सूत्रप्रणयनम् एव व्यर्थं भवेत्। यतो हि पाणिनेः वचनं व्यर्थं न भवति। अत एव वचनप्रामाण्यात् स विधिः अपवादः इति गण्यते। अपिच लब्धस्य लक्ष्यस्य संस्कारं करोति। तत्रायं लौकिकः दृष्टान्तः - कश्चिद् गृहस्वामी ब्राह्मणान् भोजयति। तदा सूदान् आदिशति - (१) ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम्, (२) तक्रं कौण्डिन्याय इति वाक्यद्वयेन। कौण्डिन्यः अपि ब्राह्मण एव। प्रथमवाक्यानुसारं कौण्डिन्याय अपि दधि एव देयम्। परन्तु द्वितीयं वाक्यं विशिष्टम् यद् कौण्डिन्याय तक्रं देयम्। तत्राधुना विशयः यद् कौण्डिन्याय किं देयम्। का वा तत्र युक्तिः इति। प्रथमवाक्यं सामान्यविधानं करोति। द्वितीयवाक्यं विशेषविधानं करोति। एकस्य एव स्वामिनः वाक्यद्वयमस्ति। न किमपि वाक्यं विफलं स्यात्। तदा द्वितीयवाक्येन कृतं विशेषविधानं प्रथमवाक्येन कृतस्य सामान्यविधानस्य अंशतः बाधं करोति। कौण्डिन्यभिन्नेभ्यः ब्राह्मणेभ्यः दधि देयम्

इति एवम् अर्थस्य संकोचः भवति। विधानद्वयेन कौण्डिन्यः विषयीकृतः। परन्तु भिन्नं कार्यं प्राप्तम्। द्वितीयविधानस्य केवलं कौण्डिन्यः एव विषयः। परन्तु प्रथमविधानस्य तु विषयः कौण्डिन्योऽपि अस्ति, अन्येऽपि ब्राह्मणाः सन्ति। अतः प्रथमविधिः अधिकदेशव्यापकः विधिः। स उत्सर्गविधिः इति उच्यते। द्वितीयविधिः अल्पदेशव्यापकः विधिः। सः अपवादः इति उच्यते। तत्राधुना निम्नविरोधाः सम्भवन्ति।

कस्य	केन	विरोधः	कः प्रबलः
पूर्वस्य	परेण	विरोधः	परः
पूर्वस्य	नित्येन	विरोधः	नित्यः
पूर्वस्य	अन्तरङ्गेन	विरोधः	अन्तरङ्गः
पूर्वस्य	अपवादेन	विरोधः	अपवादः
परस्य	नित्येन	विरोधः	नित्यः
परस्य	अन्तरङ्गेन	विरोधः	अन्तरङ्गः
परस्य	अपवादेन	विरोधः	अपवादः
नित्यस्य	अन्तरङ्गेन	विरोधः	अन्तरङ्गः
नित्यस्य	अपवादेन	विरोधः	अपवादः
अन्तरङ्गस्य	अपवादेन	विरोधः	अपवादः

पाठगतप्रश्नाः-६

४६. सूत्रयोः विप्रतिषेधः कदा भवति।
 ४७. नित्यादपि बलीयः किम्।
 ४८. परादपि बलीयः किं किम्।
 ४९. किं नित्यम्।
 ५०. कः उत्सर्गविधिः।
 ५१. कः अपवादविधिः।
 ५२. अधोलिखितानां कस्मात् किं बलवत् इति युक्तमुत्तरं चिनुत।
(क) अन्तरङ्गात्	(i) अन्तरङ्गम् बलवत्
(ख) नित्याद्	(ii) परं बलवत्
(ग) पराद्	(iii) नित्यं बलवत्
(घ) पूर्वाद्	(iv) अपवादः बलीयान्

	(क)	(ख)	(ग)	(घ)
१)	(iv)	(ii)	(iii)	(iv)
२)	(iv)	(i)	(iii)	(ii)

३)	(iii)	(ii)	(i)	(iv)
४)	(iv)	(iii)	(i)	(ii)

५.१४.२) प्रत्ययग्रहणे तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्।

सूत्रेषु बहुत्र प्रत्ययानाम् उल्लेखः भवति। क्वचित् तम् प्रत्ययम् उद्दिश्य संज्ञा विधीयते। क्वचित् तम् प्रत्ययम् उद्दिश्य किमपि आगमादिकं विधीयते। कदाचित् केवलं प्रत्ययः विधीयते। कदाचित् प्रत्ययः निमित्तत्वेन गृह्यते। कदाचित् प्रत्ययः स्थानित्वेन गृह्यते। अतः तत्र तत्र प्रत्ययेन केवलं प्रत्ययस्यैव ग्रहणम् अथवा तदन्तस्य ग्रहणम् इति प्रतिपादयितुम् इयं परिभाषा आगच्छति।

परिभाषार्थः - यस्मात् प्रकृतिभूतात् शब्दाद् यः प्रत्ययो विहितः, तदादेः - स प्रकृतिभूतः शब्दः आदिर्यस्य, तदन्तस्य - स प्रत्ययः अन्तो यस्य समुदायस्य तस्य च ग्रहणम्। प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य तन्मध्यवर्तिनश्च ग्रहणम् इत्यर्थः। अनया परिभाषया जायमानः तदन्तविधिः तदादिविशेष्यकतदन्तविधिः इति कथ्यते। एवञ्च बहुत्र इयं परिभाषा प्रत्ययग्रहणे तदन्ता ग्राह्याः इति आकारेण प्रकट्यते।

याम् प्रकृतिम् उद्दिश्य प्रत्ययः विहितः सा प्रकृतिः स प्रत्ययश्च इति अनयोः समुदायः, तयोः मध्ये वर्तमानाश्च प्रत्ययग्रहणेन गृह्यन्ते, अर्थात् सूत्रे गृहीतः उच्चारितः प्रत्ययः तादृशसमुदायस्य संज्ञा भवतीति तात्पर्यम्। स्वप्रकृत्याद्यावयक-तत्प्रत्ययान्तावयवक-समुदायस्य ग्रहणम् भवति।

उदाहरणम् - सह सुपा इति एकं सूत्रम्। अत्र सुबान्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे इति सूत्रात् सुप् इति प्रथमान्तं पदमायाति। समासः इति अधिकृतम् अस्ति। तेन सुप् सुपा सह समाससंज्ञां लभते इति वाक्ययोजना भवति। अत्र सुप् इति प्रत्ययबोधकं पदमस्ति। सुपा इत्यपि प्रत्ययबोधकम् अस्ति। अतः प्रकृतपरिभाषया सुप् इति पदेन यस्मात् प्रकृतिभूतात् शब्दात् सुप् प्रत्ययः विहितः, तदादेः - स प्रकृतिभूतः शब्दः आदिः यस्य, स सुप् प्रत्ययः अन्तः यस्य समुदायस्य, तस्य ग्रहणं भवति। अर्थात् सुबन्तस्य ग्रहणं भवति। एवं सुपा इत्यत्रापि तदादिविशेष्यकतदन्तविधिः भवति। तेन सुबन्तेन इत्यर्थो लभ्यते। एवञ्च सह सुपा इत्यस्य समुदितः अर्थः भवति - सुबन्तं सुबन्तेन सह समाससंज्ञां भवति।

अतः सह सुपा इति सूत्रे सुप् इत्यनेन यस्मात् प्रकृतिभूतात् सुप् विहितः अस्ति स प्रकृतिभूतः समुदायः आदिः यस्य समुदायस्य, स सुप् प्रत्ययः अन्तः यस्य समुदायस्य तस्य ग्रहणं भवति। यथा पूर्वं अम् इत्यत्र पूर्वं इति प्रकृतिभूतात् समुदायात् अम् इति सुप् प्रत्ययः विहितः अस्ति। स प्रकृतिभूतः पूर्वं इति शब्दः आदिः यस्य समुदायस्य (पूर्वं अम् इति समुदायस्य), स अम् प्रत्ययः अन्तः यस्य समुदायस्य (पूर्वं अम् इति समुदायस्य), सुप् इति ग्रहणेन तस्य समुदायस्य (पूर्वं अम् इत्यस्य) ग्रहणं भवति, बोधः भवति।

यदा केनपि सूत्रेण कमपि प्रत्ययमुद्दिश्य काचित् संज्ञा विधीयते तत्र इयं परिभाषा न प्रवर्तते। अतः तत्र प्रत्ययेन केवलं प्रत्ययस्यैव बोधो भवति, न तु तदन्तस्य। यथा क्तवतू निष्ठा इति एकं सूत्रम्। अनेन क्तप्रत्ययम् उद्दिश्य क्तवतु प्रत्ययं च उद्दिश्य निष्ठा इति संज्ञा विधीयते। अतः अस्मिन् सूत्रेण क्त इत्यनेन क्तप्रत्ययमात्रस्य ग्रहणं भवति, न तु क्तान्तस्य। एवं क्तवतु इत्यनेनापि। तस्मात् निष्ठा संज्ञा क्त इति क्तवतु इति प्रत्यययोरेव भवति। क्वचित् संज्ञाविधौ अपि प्रत्ययग्रहणेन तदन्तविधिः भवति। तदूर्ध्वग्रन्थेषु द्रष्टव्यम्।

५.१४.३) यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते।

यत् शब्दस्वरूपम् उद्दिश्य आगमः विधीयते तस्य अवयवत्वेन आगमः गण्यते। यदि क्वापि तत् शब्दस्वरूपम् उल्लिख्यते तर्हि आगमसहितस्य ग्रहणं कर्तव्यम्।

टित् कित् मित् इति त्रिविधाः आगमाः। सर्वेषाम् इति रूपसाधनप्रक्रियायाम् सर्वं आम् इति स्थिते आमः सुट् आगमः भवति। तदा सर्वं साम् इति स्थितिः भवति। तत्र बहुवचने झल्येत् इति सूत्रेण झलादिबहुवचने परे अदन्ताङ्गस्य एकारः विधीयते। आम् इत्यस्य सुट् इति अंशभूतः तदवयवः अस्ति इति मन्यते। तेन आम् इति बहुवचनम् इति उक्तेऽपि तद् झलादि भवति। ततः एकारो भवति। सर्वेषाम् इति रूपं च सिद्ध्यति।

५.१४.४) निरनुबन्धकग्रहणे सानुबन्धकस्य।

यदि कश्चित् स्वामी भृत्यम् आदिशति पात्राणि आनय इति। स भृत्यः काचपात्राणि ताम्रपात्राणि इति सर्वाणि पात्राणि आनयति। यदि स्वामी आदिशति ताम्रपात्राणि आनय इति। तदा स भृत्यः काचादिपात्राणि आनयति, परन्तु ताम्रनिर्मितानि भोजनस्य स्नानस्य पाकस्य पानस्य पात्राणि यथा कंसः द्रोणी चषकः स्थाली इत्यादीनि आनयति। तत्रापि यदि स्वामी आदिशति भोजनस्य ताम्रपात्राणि आनय इति। तदा तु स केवलं भोजनाय आवश्यकानि एव पात्राणि आनयति। एवमेव व्याकरणेऽपि आचार्यः पाणिनिः करोति। तत्र लट् लिट् लुट् लृट् लेट् लोट् लङ् लिङ् लुङ् लृङ् इति दश लकाराः सन्ति। तत्र यदि मुनिः वदति लः इति। तदा येषु लकारेषु लवर्णः अस्ति ते सर्वेऽपि बोद्धव्यन्ते। यदा आचार्यः वदति लृ इति तदा लृट् लृङ् इति द्वौ एव लकारौ बोध्यते। यतो हि तयोर्मध्ये एव लृ इति वर्णः अस्ति। तदर्थं परिभाषा काचिद् अस्ति - निरनुबन्धकग्रहणे सानुबन्धकस्य इति। सरलार्थस्तु - यत्र अनुबन्धरहितस्य शब्दस्वरूपस्य उच्चारणं भवति तत्र तत् शब्दस्वरूपम् अनुबन्धसहितं बोद्धव्यम्।

५.१४.५) नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम्।

यदि आदेशः अनेकाल् भवति तर्हि स सर्वस्य स्थाने भवति इति पूर्वं पठितम्। आदेशः एकाल् अनेकाल् वा इति कथं बोद्धव्यम्। बहुत्र आदेशाः सानुबन्धाः उपलभ्यन्ते। अर्थात् आदेशेषु इत्-संज्ञकवर्णाः सन्ति। तदा कस्मिन्नपि उपदेशे कति वर्णाः सन्ति इति गणनीयं चेत् अनुबन्धस्य गणना न कर्तव्याः इति तात्पर्यम्। यथा धातुपाठे कृधातुः डुकृञ् इति उल्लिखितः। तस्य डु ञ् इति द्वौ अनुबन्धौ। यदि अनुबन्धस्य उकारेण सह कृधातोः स्वरगणनां कुर्मः तर्हि कृधातोः अच्-द्वयम् भवति। तेन एकाच

उपदेशेनुदात्तात् इति सूत्रेण कृतः इडागमनिषेधः कृधातोः न स्यात्। इष्टश्च निषेधः। अतः अनुबन्धं त्यक्त्वा कृधातोः वर्णाः गण्यन्ते। तदा कृधातुः एकाच् भवति।

पाठसारः

शब्दे विशिष्टक्रमेण विद्यमानः वर्णानां समुदायः शब्दस्य स्वरूपम् भवति। यत् पदम् एकम् अलम् समर्पयति, बोधयति, तत् पदम् अल्-समर्पकम् अथवा अल्-बोधकम्। यत् पदम् अल्समुदायं समर्पयति, बोधयति, तत् पदम् अल्-समुदाय-समर्पकम् अथवा अल्-समुदाय-बोधकम्। या विभक्तिः पदे प्रयुक्ता भवति तत्पदं तद्विभक्तिनिर्दिष्टम् इति उच्यते। यदि पदम् पञ्चम्यन्तम् तर्हि तत् पञ्चमीनिर्दिष्टम् इति कथ्यते।

सूत्रपाठे पाणिनिना पञ्चमी षष्ठी सप्तमी एतासां विभक्तीनां विशिष्टाः अर्थाः उक्ताः। षष्ठी एव क्लिष्टा।

षष्ठी -

षष्ठीनिर्दिष्टं पदमस्ति चेत् विधीयमानस्य मुख्यं भागद्वयं भवति - आगमः आदेशः च। टित् कित् मित् इति आगमः भवति। अन्ये आदेशाः भवन्ति।

आगमः - टित् कित् मित् -

यः विधीयते स किमपि शब्दस्वरूपम् उद्दिश्य विधीयते। टित् यस्य विधीयते तस्य आद्यावयवः भवति। कित् यस्य विधीयते तस्य अन्त्यावयवः भवति। एतत् कार्यद्वयम् आद्यन्तौ टकितौ इति परिभाषया भवति।

मित् यस्य विधीयते तस्य ये अचः सन्ति, तेषु अन्तिमात् अचः अव्यवहितपरं विधीयते, किञ्च यम् उद्दिश्य विहितः तस्य अन्त्यावयवः भवति। एतत् कार्यम् मिदचोऽन्त्यात् परः इति परिभाषया भवति।

आदेशः -

षष्ठ्यन्तपदे प्रयुक्तायाः षष्ठ्याः अर्थः सम्बन्धः अस्ति चेत् , किञ्च सम्बन्धस्य अनुयोगी नास्ति चेत् सा स्थानषष्ठी गण्यते व्याकरणे।

विधीयमानः आदेशः कस्य निवर्तकः, अपसारकः इति प्रश्नः। तदा तत्र आदेशः कीदृशः किञ्च स्थानी कथं निर्दिष्टः इति एतदुभयं द्रष्टव्यं भवति।

तत्रायं समुदितः विवेकः -

यदि स्थानी एकः एव अल् अस्ति तदा आदेशः कीदृशः अस्ति इति दर्शनस्य आवश्यकता नास्ति। तस्य स्थानिनः अलः निवृत्तिः भवति एव।

यदि स्थाननिर्देशः अल्समुदायबोधकपदे षष्ठीप्रयोगेन कृतः तदा १) यदि आदेशः एकाल् लोपः डित् (डित् अनेकालेव) एषु अन्यतमः अस्ति तर्हि सः अन्त्यस्य वर्णस्य स्थाने भवति न तु सर्वस्य। २) यदि आदेशः अनेकाल् शित् वा अस्ति तर्हि सः सर्वस्य षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने भवति। यदा स्थानषष्ठी तदा षष्ठी स्थानेयोगा इति परिभाषा।

यदि स्थाननिर्देशः अल्समुदायबोधकपदे षष्ठीप्रयोगेन कृतः तदा -

१) आदेशः एकाल् लोपः वा अस्ति तदा अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषा।

२) आदेशः अनेकाल् डित् च अस्ति तदा डिच्च इति परिभाषा।

३) आदेशः अनेकाल् शित् वा अस्ति किन्तु डित् नास्ति तदा अनेकाल्शित् सर्वस्य इति परिभाषा। इति विवेकः।

सप्तमी -

यदि किमपि पदं सप्तम्यन्तम् अस्ति तर्हि तस्य पदस्य यः अर्थः तस्मात् अव्यवहितपूर्वस्य कार्यम् कर्तव्यमिति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य इति परिभाषायाः तात्पर्यमस्ति।

पञ्चमी -

यदि किमपि पदं पञ्चम्यन्तम् अस्ति तर्हि तस्य पदस्य यः अर्थः तस्मात् अव्यवहितपरस्य कार्यम् कर्तव्यमिति तस्मादित्युत्तरस्य इति परिभाषायाः तात्पर्यमस्ति।

षष्ठ्याः अर्थः सम्बन्धः अस्ति चेत् सम्बन्धस्य एकः अनुयोगी अपरः प्रतियोगी च स्यात्। यदि प्रतियोगिसंख्या अनुयोगिसंख्या च समाना तर्हि यथासंख्यमनुदेशः समानाम् इति परिभाषा प्रवर्तते। तथा च प्रथमस्य प्रतियोगिनः सम्बन्धः प्रथमेन अनुयोगिना इति एवं क्रमेण सम्बन्धः बोध्यः।

केनचित् विधिसूत्रेण कस्यचित् स्थानिनः केचिद् आदेशाः विधीयन्ते, तत्र स्थानिसंख्या यदि आदेशसंख्यातः भिन्ना स्यात् तर्हि तत्र स्थानेऽन्तरतमः इति परिभाषा सञ्चारणीया। किञ्च स्थानिना सदृशतमः आदेशः कर्तव्यः।

यत्र साक्षात् स्थानी न निर्दिष्टः, किञ्च गुणशब्देन गुणः, वृद्धिशब्देन वृद्धिः च विधीयते तत्र इकः इति षष्ठ्यन्तम् पदम् इको गुणवृद्धी इति परिभाषया उपतिष्ठते।

ह्रस्वशब्देन दीर्घशब्देन प्लुतशब्देन वा यत्र अच् विधीयते तत्र अचः इति षष्ठ्यन्तं पदम् अचश्च इति परिभाषया उपतिष्ठते।

एकस्य एव लक्ष्यस्य संस्काराय सूत्रद्वयं युगपत् प्राप्तम् भवति क्वचित्। तदा तयोः विरोधः भवति। विरोधः बहुविधः अस्ति। किञ्च निर्णयाय विभिन्नाः परिभाषाः सन्ति इति विषयः सविस्तरम् आलोचितः अस्मिन् पाठे।

पाठान्तप्रश्नाः

१. स्थानषष्ठी कथं निर्णय्या।
२. षष्ठी स्थानेयोगा इति सूत्रं व्याख्यात।
३. अलोऽन्त्यस्य इति सूत्रं व्याख्यात।
४. अनेकाल्शित् सर्वस्य इति सूत्रं व्याख्यात।
५. षष्ठी स्थानेयोगा, अलोऽन्त्यस्य, डिच्च, अनेकाल्शित् सर्वस्य इति चतुर्णां सूत्राणां परस्परं बाध्यबाधकभावः स्पष्टीकरणीयः।
६. आद्यन्तौ टकितौ इति सूत्रं व्याख्यात।
७. मिदचोऽन्त्यात् परः इति सूत्रं व्याख्यात।
८. स्थानेऽन्तरतमः इति सूत्रं व्याख्यात।
९. तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य इति सूत्रं व्याख्यात।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

उत्तराणि-१

१. द्वन्द्वद्वौ द्वन्द्वमध्ये द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसंबध्यते इत्यस्य अर्थस्तावत् - द्वन्द्वसमासस्य आदौ मध्ये अन्ते वा विद्यमानम् द्वन्द्वसमासस्य अनङ्गभूतम् पदम् द्वन्द्वसमासे विद्यमानैः पदैः प्रत्येकम् अभिसम्बध्यते, अन्वेति इति।
२. प्रत्ययः(३.१.१) परश्च (३.१.२) इति अधिकाराद् बहिर्भूतेन सूत्रेण विधीयमानः यदि टित् कित् वा स्यात् तर्हि आद्यन्तौ टकितौ इति परिभाषा प्रवर्तते।
३. केनापि सूत्रेण विधीयमानः यदि मित् स्यात् तर्हि मिदचोऽन्त्यात् परः इति परिभाषा प्रवर्तते।
४. प्रत्ययः(३.१.१) परश्च (३.१.२) इति अधिकाराद् बहिः आद्यन्तौ टकितौ इति परिभाषायाः प्रवृत्तिकेत्रम्। समग्रायाम् अष्टाध्याय्याम् मिदचोऽन्त्यात् परः इति परिभाषायाः प्रवृत्तिकेत्रम्।
५. ३)
६. ४)
७. १)
८. ३)
९. ३)

उत्तराणि-२

१०. शब्दे क्रमशः विद्यमानाः वर्णाः शब्दस्य स्वरूपम् भवति।
११. अल्बोधकम्।
१२. यस्य पदस्य अर्थः लक्ष्ये एकः अल् एव लभ्यते तत् पदम् अल्बोधकम्।
१३. सूत्रे षष्ठीनिर्दिष्टं पदम् अस्ति। परन्तु अनुयोगी न उल्लिखितः। तत्र सम्बन्धविशेषः कः इति निर्धारणं न भवति। अतः अत्र विद्यमाना षष्ठी अनिर्धारितसम्बन्धविशेषा षष्ठी अस्ति। ईदृशी षष्ठी स्थानषष्ठी इति उच्यते।
१४. शब्दशास्त्रे या षष्ठी सा स्थानेयोगा बोद्ध्या।
१५. अल्समुदायबोधकात् पदात् स्थानषष्ठी अस्ति चेत्, आदेशः च एकाल् लोपः वा स्यात् चेत् अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषा प्रवर्तते।
१६. अल्समुदायबोधकात् पदात् स्थानषष्ठी अस्ति चेत्, आदेशः च अनेकाल् किञ्च डित् स्यात् चेत् डिच्च इति परिभाषा प्रवर्तते।
१७. अल्समुदायबोधकात् पदात् स्थानषष्ठी अस्ति चेत्, आदेशः च अनेकाल् डिङ्गिन्नः अथवा शित् स्यात् चेत् अनेकाल्शित् सर्वस्य इति परिभाषा प्रवर्तते।
१८. पञ्चमीनिर्देशेन परस्य कार्यं विधीयते चेत् आदेः परस्य इति परिभाषा प्रवर्तते।
१९. १)
२०. १)
२१. २)
२२. ३)
२३. १)
२४. ३)
२५. ३)
२६. २)

उत्तराणि-३

२७. सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेण अव्यवहितस्य पूर्वस्य भवति इति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य इति परिभाषायाः अर्थः।
२८. पञ्चमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेण अव्यवहितस्य परस्य भवति इति तस्मादित्युत्तरस्य इति परिभाषायाः अर्थः।
२९. सूत्रे सप्तम्यन्तं पदम् यदि संज्ञापदम् स्यात्। तस्य अर्थः कश्चिद् शब्दः वर्णः वा एव स्यात् तर्हि तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य इति परिभाषा प्रवर्तते।

३०. सूत्रे पञ्चम्यन्तं पदम् यदि संज्ञापदम् स्यात्। तस्य अर्थः कश्चिद् शब्दः वर्णः वा एव स्यात् तर्हि तस्मादित्युत्तरस्य इति परिभाषा प्रवर्तते।

३१. १)

३२. २)

३३. २)

उत्तराणि-४

३४. षष्ठ्याः सम्बन्धस्य प्रतियोगि-अनुयोगिसंख्या यदि समाना स्यात् तर्हि यथासंख्यमनुदेशः समानाम् इति परिभाषा प्रवर्तते।

३५. सम्बन्धः सदा न्यूनतः द्वयोः भवति। यदा सम्बन्धः भवति तदा यस्य सम्बन्धः भवति स सम्बन्धस्य प्रतियोगी इति कथ्यते। यस्मिन् सम्बन्धः भवति सः अनुयोगी इति कथ्यते। अर्थात् प्रतियोगिनः सम्बन्धः अनुयोगिना सह भवति।

३६. षष्ठ्याः सम्बन्धस्य प्रतियोगि-अनुयोगिसंख्या यदि विषमा स्यात् तर्हि स्थानेऽन्तरतमः इति परिभाषा प्रवर्तते।

३७. स्थानार्थगुणप्रमाणकृदान्तर्यं चतुर्विधम्।

३८. १)

३९. २)

४०. ४)

उत्तराणि-५

४१. यत्र साक्षात् स्थानी न निर्दिष्टः, किञ्च गुणवृद्धिशब्दाभ्याम् गुणवृद्धी विधीयेते तत्र इको गुणवृद्धी इति परिभाषा प्रवर्तते।

४२. ह्रस्वदीर्घप्लुतैः यत्र अच् विधीयते तत्र अचश्च इति परिभाषा प्रवर्तते।

४३. इकः इति षष्ठ्यन्तात् प्रथमा विभक्तिः।

४४. ४)

४५. ४)

उत्तराणि-६

४६. एकस्य एव लक्ष्यस्य संस्काराय यदि सूत्रद्वयं युगपत् प्राप्तम् भवति। किञ्च तत् सूत्रद्वयमपि लब्धावकाशम् एकस्य एव लक्ष्यस्य संस्काराय उपस्थितं भवति। तदा तयोः द्वयोः सूत्रयोः बलं तुल्यम् अस्ति इति भवति तयोः विप्रतिषेधः।

४७. नित्यादपि बलीयः अन्तरङ्गम् अपवादश्च।

४८. परादपि प्रबलत्वम् नित्यस्य अन्तरङ्गस्य अपवादस्य च।

४९. कृताकृतप्रसङ्गी यो विधिः स नित्यः। अन्येन सूत्रेण कार्यं कृतं, नापि कृतं चेद् यः विधिः प्रसज्यते स नित्यः कथ्यते।
५०. अधिकदेशव्यापकः विधिः उत्सर्गविधिः इति उच्यते।
५१. उत्सर्गविधिदेशे अन्तर्भूतः अल्पदेशव्यापकः विधिः अपवादः उच्यते।
५२. २)

॥इति पञ्चमः पाठः॥

